

Türkiye Selçuklu-İlhanlı İktisadî, Ticarî İlişkileri ve Sonuçları

Economic and Commercial Relations between Anatolian Saljukid and Ilkhanid States, and the Results of this Relations

Doç. Dr. İlhan ERDEM*

ÖZ

Makalemizde, Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkilerinin daha çok iktisadi alanda yoğunlaşması ve bu düzlemde gelişen olayların siyasi, sosyal ve kültürel sahalardaki münasebetleri şekillendirmesi birincil mesele olarak ele alınmaktadır. Moğolların Anadolu'ya daha çok iktisaden ilgi duymaları vurgulandıktan sonra, bu tercihin Türkiye Selçuklu, ve dolayısıyla Anadolu tarihinde meydana getirdiği kalıcı siyasi ve toplumsal sonuçlar ele alınmaktadır. Bu sürecin en kalıcı hususiyeti olarak da, Türkmenler ve Ahiler'in başını çektiği Anadolu'daki toplumsal ayrışmaların keskinleşerek yeni renklere bürünmelerine değinilmektedir. Tarihsel dönüşümün hızlandığı Moğolların Anadolu'yu doğrudan yönetim yolunu tercih ettikleri 1280'li yıllarda başlayan yeni süreçte yoğunlaşan toplumsal ayrışma, hatta kopmalar incelenmiş; sosyal parçalanma ile meşruiyetini kaybeden "Selçuklu Devleti"nin sona erışı; ana gövdeden ayrılarak meydana gelen küçük siyasi teşekküller (*tevaif-i mülûk*) anlatılmaktadır. Ticari alanda, Moğolların gelişinden önce Anadolu'da mevcut olan yoğun ticari faaliyetlerin devam etmesi; ticaretin devlete getirdiği kazançlarda bazı değişimler yaşanması; İlhanlı merkezine yakın olan Anadolu şehirlerinde gelişmeler yaşanması; XIV. asrın başlarında Batı Anadolu sahillerinde Akdeniz (Levant) ticareti sayesinde bölgede alternatif güçlerin ortaya çıkması konuları işlenmektedir.

Anahtar kelimeler: İlhanlı, Selçuklu, Ticaret, İktisat.

ABSTRACT

In this article, we consider on the relations between Anatolian Saljukid State and Ilkhanid State, focusing on economic field, and the shaping of this relations political, social and cultural events, as a first issue. After stressing of Mongol States' being interested in economic life of Anatolia, we investigate the results of this interests on the political and social history of Anatolia. As a evident characteristic of this process, we refer to social decomposing of Anatolia steered by Turkomans and Akhis. This social

* Ankara Üniversitesi, Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, Tarih Bölümü, Ortaçağ Tarihi Anabilim Dalı.

decomposing that began because of gaining speed of historical transformation during Mongolian direct hegemony in Anatolia, in 1280's was examined; the decline of "Anatolian Seljukid State" lost its legitimate as a result of the social dispersion, and the minor political organisations (*Tawâif-i Mulûk*) was explained. In commercial field, we discussed the continuity of commercial activities after coming of Mongols; the effects of trade on state incomes; the developing cities near to Ilkanid administrative center; the appearing of alternative powers thanks to Mediterranean (Levant) trade lengthwise West Anatolian shores in 14th century.

Keywords: Ilkhanid, Seljuk, Commerce, Economy.

A) İktisadî İlişkiler

İki devlet arasındaki ticari ilişkiler haraçgüzarlık temeline dayanıyordu. Bu sistemle Moğollar doğrudan el koyma yoluyla Anadolu'nun artı üretimine sahip oluyorlardı. Türkiye Selçukluları daha Alaeddin Keykubad zamanında Moğollar'a tabi olarak haraç vermeyi kabul etmişlerdi. Bununla birlikte düzenli olarak metbuluğu kabul ve haraçgüzar olmaları 1243 Köseadağ savaşı sonrası yapılan anlaşma sonucudur. Bu anlaşmaya göre Moğollar Selçukluların iç işlerine karışmayacak karşılığında da yıllık 360.000 dinar para ile belirli bir miktarda köle, at, koyun ve değerli mallar Moğollar'a ödenecekti. Moğol elçilerinin geliş gidiş masrafları da Selçuklulara ait olacaktı¹. Bu anlaşma bir nebze olsun Anadolu'yu ve Selçukluları Moğol zulüm ve tahribinden kurtardı. Nevarki Selçuklu yöneticileri bunu iyi değerlendiremediler. Devlet içinde eskiden beri mevcut olup tabiyet altına girdikten sonra şiddetlenen emirler arası çekişmeler Moğollar'dan önce ülkeyi iktisadi ve siyasi yönden zaafa uğrattı. Bu sebeple devlet kendisi için çok az bir meblağ teşkil eden yıllık haracı Moğollara ödeyemez hale gelmişti. Bunun sonucunda da Baycu Noyan, ki Anadolu'dan sorumlu idi, sık sık ülkeye elçiler göndererek alacakları istemiştir. Zaten haracı ödeyemeyen hazine, bir de buna elçilerin hatırı sayılır masrafları eklenince iflas etmiştir. Devlet kasasında para olmadığı için zengin emirler masrafları karşılamışlar, karşılığında da bir il veya mülkü ikta olarak elde etmişlerdi².

1250'lere gelindiğinde Selçuklular'daki iktisadi bunalımın had safhaya çıktığını görüyoruz. Üç kardeşin birden saltanata oturtulması ve bunun sonucu yapılan ek harcamalar, Karakurum'daki Büyük Moğol kaanlarına her cülusta veya bir mesele dolayısıyla gönderilen elçilerin beraberinde götürdüğü yüklü hediyeler ve sultanların zevk ve sefa düşkünlüğünden kaynaklanan savurganlık krizi doğuran başlıca etmenlerdi. Bu kötü mali tablo karşısında Selçuklu

¹ İlhan Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*. Ankara 1995, Basılmamış Doktora Tezi Bkz. bölüm, 1. s. 94-95; Ayrıca bkz. Cl. Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran) İstanbul 1979, s. 309 vd.

² Bu şekilde kesesinden çok para harcayan Sahip Fahreddin Ali Kütahya, Sandıklı, Akşehir ve Gorgorum bölgesini elde etmişti. Bkz. Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (yay. Osman Turan), Ankara 1944, s. 74.

idarecileri Moğolların katına sık sık elçiler göndererek veya bizzat kendileri giderek merhamet dilenmekte, kendilerini küçük durumlara düşürmekteydiler. Moğol kaanları da onları biraz azar ve birkaç da hediye karşılığında affediyorlardı³.

Mengü Kaan Moğol İmparatorluğunun başına geçtiği zaman devlet bünyesinde yeni iktisadi reformlar yapmıştı. Bu meyanda bütün Moğol arazisinde nüfus sayımı yaptırdı. Vergileri yeniden düzenledi ve miktarını artırdı⁴. Sıra Anadolu'ya geldiği zaman ağır bir yükün altına gireceklerini anlayan Selçuklu idarecileri hemen bir heyet teşkil ederek Karakurum'un yolunu tuttular ve Kaan Mengü'den nüfus sayımı ile (Şer Şomare) ek vergi alınmaması konusunda bir yarlık almayı başardılar⁵.

Selçuklular'a karşı 1256'daki Sultanönü savaşını kazanan Baycu idaresindeki Moğol orduları Anadolu'ya devamlı olarak kalmak için geldiler. Bundan sonra Selçuklular yıllık ödeyecekleri haraçtan başka, bu ordunun masraflarını da üstlenmek zorunda kalmışlardır. Gerçi Bağdad üzerine yürüyen Hülagu Han Baycu'yu bir süre sonra geri çağırdı. Ancak Moğol orduları artık Anadolu'dan geri dönmedi. Bundan sonra Anadolu'da büyükçe bir Moğol gücü her zaman mevcut olacaktır⁶.

Hülagu, 1258'de Bağdad'ın zaptıyla neticelenen hareketinin sonunda Azerbaycan'da bir devlet kurup ve ardından Yakın Doğu ve Ön Asya'daki hükümdar ve melikleri huzuruna çağırarak bağlılıklarını sunmalarını istediğinde yeni ilhanın huzuruna gelenler arasında Selçuklu sultanları II. İzzeddin Keykavus'la IV. Rükneddin Kılıç Arslan da vardı⁷. İlhanlı hükümdarı bu iki kardeşi yerlerinde bıraktığı gibi hazineden 400 baliş (16.000 dinar) tutarında borç verdi⁸. Bunun yanında yıllık ödenecek vergiyi yeniden belirledi. Buna göre Selçuklular yeni efendilerine 20 tümen (200.000 dinar) nakit, 500 top ipek ve çeşitli kumaş, 3000 parça altın işlemeli atlas, 500 at ve 500 adet katırı yıllık olarak ödeyeceklerdi⁹. İlk bakışta bu meblağın da daha öncekinde olduğu gibi çok ağır olmadığı görülüyor. Fakat devletin kasasında tek kuruş yoktu ve zaruri ihtiyaçları karşılayabilmek imkansız hale gelmişti. Selçuklu ekonomisi iflas ederken, devletin gelirlerine Moğollar ile beraber ülkeyi parsellemiş olan emirlerce de el konulmaktaydı¹⁰.

³ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, (yay. Adnan Erzi), Ankara 1956, s. 616.

⁴ Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşâ*, (yay. Mirza Muhammed Kazvinî) II, London 1937, s. 244 vd; (Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988, s. 206-211.)

⁵ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 617.

⁶ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 62'de Selçuklu Sultanlarının Tümen emirlerinin ihtiyaçları için borç para aldığını yazar.

⁷ Reşidüddin Fazlullah Tabib, *Camîü't-Tevârih*, (yay. Behmen Kerimî), Tahran 1338, II, s. 718-719; Benakî, *Tarih-i Benakîti*, (yay. M. Şiar), Tahran 1348, s. 419-420.

⁸ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 632; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 61-62.

⁹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 62.

¹⁰ Aynı süreç XVIII. asırdan itibaren Osmanlılarda da görülür. bkz. Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul 1997, s. 148-149.

Nakit sıkıntısı içindeki Selçuklular borçlarını tekrar borç olarak kapatma yoluna gitmişlerdir. Selçuklu sultanlarının dönmesinden sonra vezir Şemseddin Baba Tuğraî tekrar İlhan'ın yanına giderek Anadolu'da ki Moğol askeri varlığını artırmayı, ki bu son derece sakıncalı idi, vaad etmek suretiyle yeniden borç para aldı. Kastamonu'yu da kendi maaşı için dirlik seçti. Fakat onun kısa bir süre sonra ölmesiyle aldığı paralar Selçuklu devletinin borçları hanesine yazıldı İlhan Hülagu alacaklarını tahsil için Taceddin Mutez'i Anadolu'ya gönderdi. Moğol görevlisi Anadolu'ya gelir gelmez hemen tahsilata girişti. Ancak Sultan İzzeddin borçları ödemekte isteksiz davrandı ve sorumluluğu kardeşi Rükneddin'in üzerine yıkmaya çalıştı. Bu tutum onun sonunu hazırladı. Zira, Sultan İzzeddin'in tavrını öğrenen Hülagu, Alıncak komutasındaki bir orduyu Anadolu'ya gönderdi. Karşı koyamayacağını anlayan İzzeddin de ülkeyi terk etti. Sultan İzzeddin'in kaçmasıyla İlhanlılar Anadolu'ya iyice hakim olmaya başlayacaklardı¹⁰.

Sultan İzzeddin'in ayrılmasıyla ülkenin yönetimi Sultan Rükneddin ile ünlü Pervane Muineddin Süleyman'a kaldı. Hülagu Han kendilerine oldukça sadık olmasının yanısıra alacaklarını tahsil edebileceğine inandığı Pervane Muineddin'i Anadolu'ya genel vali olarak atadı¹¹. Böylece Selçuklu tarihinde Pervane devri diye adlandırılacak bir dönem başladı. Gerçekten de o Hülagu'yu pişman etmedi ve bir vergi tahsildarı gibi çalışarak Moğolların ihtiyacını geciktirmeden karşıladı. O önce kendisine ayakbağı olan ve ülkenin, kaynaklarının emirlerce yağmalanmasına karşı çıkan Sultan IV. Rükneddin Kılıç Arslan'ı ortadan kaldırttı. Ardından da dört yaşında bir çocuk olan III. Gıyaseddin Keyhüsrev'i saltanata çıkartıp onun bütün yetkilerini devraldı ve devletin kilit noktalarına kendi adamlarını yerleştirdi. Böylece devlet içinde despotik bir düzen kuran Pervane, ülkenin mutlak hakimi olarak çalışmaya başladı. Moğollar durumdan memnundu. Zira o ne istenirse yerine getiriyordu. Mesela İlhanlılar'ın alacakları için hemen harekete geçmiş ve Kastamonu ile birlikte Aksaray ve Develü'nün gelirlerini borç ödemeleri için tahsis etmişti¹². Bu zamanda Pervane Muineddin Süleyman'ın başını ağrıtan sadece Türkmenler var idi. Onlar Anadolu'nun Selçuklu emirleri ve Moğolar tarafından soyulmasına kendilerine de basit bir tebaa¹³ olarak muamele edilmesine karşı çıkıyorlardı. Bu amaçla Karaman Oğulları liderliğinde Selçuklu-Moğol idaresine karşı bir isyan harekati başlamışsa da bu hareket ilk başlarda fazla etkili olmadı ve Pervane Muineddin idaresindeki Selçuklu-Moğol kuvvetleri tarafından bastırıldılar. Fakat Türkmenler yılmayıp faaliyetlerine devam etmişlerdir¹⁴.

¹⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 635-640; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 65-70; Prof. Akdağ'a göre Anadolu'daki asıl ekonomik çöküş, İzzeddin'in kaçmasından sonra başlamıştır. bkz. Mustafa Akdağ, *Türkiye'nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1243-1453*, İstanbul 1995, s. 34 vd.

¹¹ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*. II. s. 734-735.

¹² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 73; Pervane ve dönemine ilişkin olaylar için ayrıca bkz. Nejat Kaymaz, *Pervane Muineddin Süleyman*, Ankara 1970, s. 92 vd.

¹³ Bu tabir Bizans kaynaklarında geçmektedir. Bkz. Bruno Lehmann, *Die Nachrichten des Nikatas Choniates, G. Akropolites und Pachimeres über die Selcuquen in der Zeit von 1180 bis 1220*, Leipzig 1939, s. 67-68.

¹⁴ Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 306-310.

Pervane yönetimi eline aldıktan sonra Moğollar'ın ihtiyacını zamanında karşılamak amacıyla reaya üzerine mutat vergilerin dışında 4 vergi daha saldı Buyut, Nalbaha, Mal-i Yam ve Mal-i Bozork adındaki bu vergiler dönüşümlü olarak yılda dört farklı zamanda toplanacaktı¹⁵. Bu vergiler Selçuklu yönetimini biraz olsun rahatlatırken halkın üzerindeki yük daha da ağırlaşmaya başladı. İlk bakışta görülen o ki vergiler Moğol askerinin (Anadolu'daki) ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Zira Nalbaha (nal kirası) ve Mal-i Yam (posta) askeri ihtiyaçları karşılamak için kullanılıyordu. Ayrıca O, Uçlarda o zamana kadar pek tahsil edilemeyen vergileri de toplamayı başardı¹⁶.

Bu şartlar dahilinde Selçukluların Moğollar'la iyi giden iktisadi ilişkileri, 1270'lerin başında İlhanlılar'ın Memlük Sultanlığı ile şiddetli bir çatışma ortamı içine girmeleri sonucu Anadolu'da İlhan'ın kardeşi Acay komutası altında büyük bir Moğol gücünün istihdam edilmeye başlanmasıyla bozulmaya yüz tuttu. O ana kadar haraç ve borçlarını rahat ödeyen Selçuklu hazinesi bundan sonra artan masraf karşısında zorlanmaya başladı. İhtiyaçlarının karşılanmasında gecikmeler oldukça Moğol noyanları Selçuklu yönetimini tehdide başlamışlardı¹⁷. Bu durumda kendisinin Moğollar nezdinde gözden düştüğüne inanan Pervane de panik içinde Memlükler'e meyledip onlarla bir ittifak yapmayı denedi. Bu amaçla Memlük sultanı Baybars'a elçiler göndererek Moğollar'dan Anadolu'yu kurtarma karşılığında ülkenin yarısını ona teklif etti¹⁸. Ancak olaylar Selçuklu emirinin istediği gibi gelişmedi ve planı sonunda ortaya çıkartılan Pervane Muineddin Süleyman, Moğollar tarafından öldürüldü¹⁹. Onun ortadan kaldırılmasıyla Selçuklu devletinde kurulmuş olan iktisadi düzen de beraberinde çöktü. İlhanlılar Anadolu'da yeni bir iktisadi sistem kurmak için ünlü vezir Şemseddin Cüveyni'yi gönderdiler.

İlhan Abaka, Pervane Muineddin Süleyman'ın öldürülmesi sonucu Anadolu'da bozulan düzeni yeniden düzeltmek üzere ünlü vezir Şemseddin Cüveyni'yi Selçuklu ülkesine gönderdi. Cüveyni Anadolu'ya gelir gelmez önce bozulan siyasi istikrarı sağladı ve her yerde çıkmış olan isyanları bastırdı. Ardından da iktisadi alanda yenilikler yapmaya girişti. Önce halka yük olan bir çok angarya vergiyi kaldırdı. Halktan gelişi güzel para ve mal istenmesini yasakladı. Hemen ardından Şemseddin Tuğraî tarafından alınan ve bir türlü ödenemeyen ikrazla, Selçukluların ödeyemediği yıllık haraçların borcunu silerek yerine İlhanlı hükümdarları divanına Erzincan yöresi ve başka yerlerin gelirlerini İncu (özel gelir) olarak tahsis etti²⁰. Bu şekilde İlhanlılar'ın

¹⁵ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 89.

¹⁶ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, gös. yerler.

¹⁷ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, (çev. M. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941, s. 33.

¹⁸ İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 34; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1983, s. 495-496.

¹⁹ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 670-684; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 113-116; İbn Şeddâd, *Baybars Tarihi*, s. 92-94.

²⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 721-722; *incu* ve *tamga* vergileri için ayrıca bkz. V. Barthold, "İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I(1931), s. 150 vd.

Anadolu'da özel mülkler edinip gelirlerini doğrudan kendilerine mahsup ettiklerini görüyoruz.

Sahib Cüveynî'nin getirdiği bir başka değişiklik İlhanlı ülkesinin başka bölgelerinde uygulanıp da Anadolu'da bulunmayan tamga vergisidir. Kaynağın belirlendiğine göre tamga vergisi o zamana kadar Selçuklu ülkesinde cari değildi²¹. Genelde şehirlerde ticaret emtiası üzerinden alınan bu verginin ülkeye gelişyle gelirlerde bir miktar artış olacağı mümkünse de toplanan bu tamga vergisinin Selçuklu yerine doğrudan İlhanlı hazinesine gittiğini düşünmek yanlış olmaz. Böylece Moğollar Selçuklular'dan yıllık belli bir haraç almak yerine yavaş yavaş vergiler koyup gelirlerini doğrudan havale etme yolunu açmış oluyorlardı. İleride görüleceği üzere bu sistem daha da gelişecekti. Bu yolla Anadolu'nun gelirlerine İlhanlılar sistemli bir şekilde el koyarken Selçuklu Sultanlığının varidat kaynakları kurumakta ve sultanlar birer maaşlı (Moğollar'dan) memur durumuna düşmekteydi.

Sahip Şemseddin'in Anadolu'da kurmuş olduğu iktisadi düzen Selçuklu veziri Fahreddin Ali'nin vefat edip onun yerine İran'dan Fahreddin Kazvinî'nin gönderildiği 1288 yılına kadar 10 yıl sürdü. Bu zaman zarfında Memlûklerle yapılan mücadeleler ve Türkmen hareketleri Selçuklu halkını ve devletini siyasi olduğu kadar iktisadi açıdan da rahatsız etmiştir. 1285 yılında büyük bir Moğol ordusunun başında Şehzade Keyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi de ülkeyi iktisadi açıdan bir hayli sıkıntıya soktu. Hazineye para yoktu ve Moğol askerleri her an yağmaya girişebilirlerdi. Nevarki Vezir Fahreddin imdada yetişti ve askerlerin ihtiyacını kendi özel servetinden karşıladı²². Fakat vezirin serveti de Moğollar'a kafi gelmeyecekti. Artık onların bitmek bilmeyen istek ve ihtiyaçlarını karşılayamayacak duruma gelen ve bu arada servetini de kaybeden Fahreddin Ali üzüntüsünden ölmüştür (1288)²³. Onun ölümüyle Anadolu'da Selçuklu idaresi de çöktü. Ülke İran'dan gönderilen Moğol ve Fars idarecilerin eline kaldı.

Vezir Fahreddin'den sonra Selçuklu vezirleri de İlhanlı merkezinden gönderilmeye başlandı. Bu meyanda Anadolu'ya ilk gelen kişi sahip Fahreddin Kazvinî'dir. Bu gelişme ile paralel olarak, Moğollar Anadolu'daki iktisadi sistemi de değiştirerek ülkeyi iltizama verme usulünü getirmişlerdi. Anadolu'yu iltizam olarak alan ilk kişi de bu Kazvinî'dir. Eskisine göre daha ağır vergiler ve keyfi yönetim demek olan bu usule halk ve Türkmenler büyük bir tepki gösterdiler. Her yerde ayaklanmalar çıktı. Ancak İlhanlı yönetimi sistemden uzunca süre vazgeçmedi²⁴.

²¹ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, Destan-ı Abaka... s. 33.

²² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s.146-147.

²³ *Tarih-i Ali Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, (yay. F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952, s. 49; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 591 vd.

²⁴ *Anonim Selçuknâme*, s. 49-50.

Kazvinî Selçuklu ülkesine gelir gelmez hemen icraata başladı. İltizam karşılığında İlhanlı hazinesine ödediği meblağı karşılamak için vergileri önce 10 kat artırdı. Tahsil etmede başarılı olamayınca bu kez 5 kat düşürdü. Fakat vergi memurları Anadolu'daki geleneksel vergi kalemlerini iyi bilmiyorlardı. Örneğin ülkenin en büyük gelir kalemlerinden biri olan cizye vergisinden habersizdiler. Dolayısıyla, Anadolu'dan istenilen gelir elde edilemedi²⁵. Kazvinî o sırada Anadolu'da öşür, haraç, bağ (Tamga) ve kopçur adlı vergiler yoluyla gelir elde etmeye uğraşıyordu²⁶. Bunun haricinde Pervane devrinde konan mal-i yam ile nalbaha gibi vergilerin de hâlâ cari olduğunu düşünebiliriz.

Fahreddin Kazvinî ve Moğol vergi tahsildarları ne kadar uğraşılsa da Anadolu'da istedikleri vergiyi bir türlü toplayamadılar. Bunun üzerine Naip Mücireddin ülkenin iki mali bölgeye ayrılıp tahsilat işlerinin bu şekilde yürütülmesini önerdi. Teklif kabul edilince Kayseri'den başlayarak Batı bölgeleri Fahreddin Kazvinî, Doğusu da Mücireddin Emirşah'ın sorumluluğuna verildi. İki emir de kendine ayrılan bölgelere gittiler. 688-690 (1289-91) yılları arasında 2 yıllık bir müddetle Anadolu iki ayrı mali bölge şeklinde yönetildi. Aksarayî'ye inanmak gerekirse, Fahreddin Karvini'nin sorumluluğunda bulunan Kayseri'nin batısındaki topraklarda halk sıkıntı, eza ve cefa çekerken Mücireddin'e ait Danişmendiyi vilayetinde rahatlık ve emniyet yaşıyordu²⁷. Ancak, Anadolu'da yaşanan huzursuzluk, İlhanlı hükümdarının kulağına gidince 690 (1291) yılında her iki idareci de Tebriz'e çağrılarak yargılandı. Sonuçta, Mücireddin Emirşah suçsuz görülüp serbest kalırken, Yahudi asıllı İlhanlı veziri Sadüddeve'nin hişmine uğrayan Nizamülmülk lakaplı Kazvinî öldürüldü.²⁸

Kazvinli Fahreddin'den sonra Anadolu'daki mali işlerin idareciliğine Hoca Ahmed Lakuşi ile Kılavuzoğlu tayin edilmişlerdir. Kaynaktan anlaşıldığına göre Selçuklu ülkesine sadece Kılavuzoğlu gelmiştir. Lakuşi ise Gazan Han döneminde gelebilmiştir. Anadolu'nun hakim güçleri ile anlaşamayan Kılavuzoğlu, Moğol emirlerinden de gerekli desteği alamadı. Kısa bir süre sonra da makamını ve hayatını kaybetti²⁹. Bu ara dönemde Anadolu'nun mali işlerine o sıralarda Selçuklu ülkesinde bulunan Şehzade Keyhatu'nun da naibi olan Hoca Nasireddin'in baktığını görüyoruz. O iyi ahlaklı, dürüstlüğü ve bilgisi sayesinde hem Moğollar'ın ülkeye verdikleri zararları en aza indiriyor hem de halktan gelecek tepkileri hafifletiyordu. Bu zamanda Kazvinli Fahreddin'in yapmak isteyip de ömrünün yetmediği ülkenin mülklerinin kayda geçirilmesi çalışması Keyhatu'nun emriyle gerçekleştirildi. Ancak Moğollar'a fazla vergi ödememek

²⁵ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 152-153.

²⁶ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 151-152; Anonim *Selçuknâme*, s. 52-64.

²⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 153-155; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 595-596.

²⁸ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, Tarih-i Mübarek-i Gazani, s. 76-77; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 156; Anonim *Selçuknâme*, s. 53.

²⁹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 156-159; Mevlevî kaynaklarında geçen Kılavuzoğlu Tuman Bey ise Gazan Han'ın doğancısı idi. Bkz. A. Eflâkî, *Ariflerin Mecûkibeleri*, (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1973, c. II, s. 239-242.

için yine Hoca Nasireddin'in fikri gereğince mülklerin gerçek değerinin ancak 1/10'u yazıldı³⁰. Böylece halk daha az vergi ödeyecekti.

1291 yılında İlhanlı tahtına oturan Keyhatu Türkmenler'in isyanı sonucu hemen Anadolu'ya gelerek birçok kişiyi katletmiş, iktisadi açıdan da ülkeye büyük zararlar vermişti³¹. İlhanlı hükümdarı ayrılırken vezirliğe Sahip Necmeddin ve valiliğe de Moğol Taştımur Hitayi'yi getirmişti. İncü ve Dalay vilayetlerinin yönetimi de Taycu ve Hasan Bey'in uhdesindeydi. Bunların aralarında bir süre sonra idari yönden anlaşmazlık çıkmış, bu sebeple her biri kendi köşesine çekilerek halktan mal iltizam etmeye başlamışlardı. İşleri büsbütün bozulması üzerine de hep birlikte İlhanlı hükümdarı Keyhatu'nun huzuruna gitmeye karar verdiler. Oraya varınca İlhan her bir görevlinin vazifesini tekrar belirledi. Buna göre Naib Mucirüddin Anadolu'daki Moğollar'a ait İncü ve Dalay arazilerin sorumluluğunu üzerine aldı. Bunun yanında ülkeye yeni müstevfi ve yargıçlar da tayin edildi. Yeni görevlilerin gelmesiyle mali problemler bitmemiş, aksine daha da artmıştır. Ayrıca vilayet mutasarrıfları halka daha çok zulm etmeye başladılar³². *Anonim Selçukname*'nin belirttiğine göre Taştımur Hitayi Konya'ya geldiği zaman halka zulmedip ellerinde ne varsa zorla almaya Kopçur vergisi konusunda baskı ve usulsüzlükler yapmaya başlamıştır. Daha sonra halktan tepki görünce de görevinden alınmıştır³³.

Keyhatu devrinin en önemli iktisadi olayı Ön-Asya ve Yakın-Doğu'da ilk defa kağıt para basma teşebbüsüdür. Masrafların artması ve hazinede para kalmaması sonucu İlhanlı yönetimi 693 Şevvalinde (Eylül 1294) kağıt parayı Tebriz'de tedavüle çıkardılar. Ancak yeni girişim hiç beklenmedik bir şekilde tepki gördü. Kimse tanımadıkları bu yeni para ile alışveriş yapmak istemedi. Tüccarlar da pazarlara mal getirmiyorlardı. Bunun sonucu ülkede iktisadi bir karışıklık ve düzensizlik baş gösterdi. Anadolu'da dahil bütün bölgelerde iktisadi ve ticari hayat durdu ve halk büyük sıkıntılar çekti. Sistemin yürümediğini gören idareciler bir ay sonra parayı tedavülden kaldırdılar. Sonuçta ülke eski haline yeniden dönmeye başladı³⁴. Ancak bu başarısızlık Keyhatu'nun tahtına ve canına mal olacaktı.

Keyhatu'dan sonra İlhanlı tahtına geçerek 8 ay gibi kısa bir süre saltanat süren Baydu Han, Sadreddin Zencani'yi Anadolu'daki mali işleri yürütmekle görevlendirmiştir³⁵. Zencani her bölgeye vergi memurları yollayarak boş olan hazine için halktan para toplamaya çalıştı. Kaynağın belirttiğine göre Baydu'nun adamları o kadar ağır vergiler istediler ki halk yerini yurdunu bırakıp kaçmaya başladı³⁶. İktisadi buhran bu dönemde de hızlı biçimde sürdü.

³⁰ *Anonim Selçuknâme*, s. 56.

³¹ *Anonim Selçuknâme*, s. 61-63; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 605.

³² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 180-181.

³³ *Anonim Selçuknâme*, s. 64.

³⁴ Reşidüddin, *Camii't-Tevarih, Tarih-i Mübarek-i Gazani*, s. 87-88; Abul Farac, *Tarih*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950, II. s. 644-645; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 234.

³⁵ Reşidüddin, *Camii't-Tevarih, Tarih-i Mübarek-i Gazani*, s. 53-54.

³⁶ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 184-185.

Gazan Han'ın 1295 yılında Moğol hükümdarı olmasıyla İlhanlılar ile Türkiye Selçukluları arasındaki iktisadi ilişkilerde yepyeni bir dönem başladı. O ilk yıllarını kendisine karşı yapılan isyanları bastırmaya harcadı. İsyancılardan biri olan Emir Toğaçar Anadolu valisi idi. O görevde bulunduğu esnada halkı soymuş ve zulümleriyle herkesi canından bezdirmişti. Onun ortadan kaldırılmasıyla ahali rahat bir nefes aldı³⁷. Bununla birlikte bu olayın ardından Selçuklu ülkesinde Emir Baltu isyanı etti (1296-1297), Yaklaşık bir yıl süren isyan sonunda bastırıldı. Ancak Anadolu iktisadi ve mali açıdan büyük bir tahribata uğradı³⁸.

Gazan Han isyanları bastırdıktan sonra Anadolu'da yeni bir iktisadi yapılanmaya gitti. Önce mansıplarda değişiklik yaptı. Pervaneliğe Muineddin Muhammed, vezirliğe Cemaleddin Muhammed, saltanat naipliğine Kemaleddin Tiflisi, müstevfiliğe de Şerefeddin Osman getirildi. Sonra da Anadolu'yu dört mali bölgeye ayırarak her birini yukarıda saydığımız görevlilerden birinin mültezimliğine verdi, Buna göre Pervane Muineddin, Kastamonu, Çankırı ve Ankara; Naib Kemaleddin Tiflisi Amasya, Samsun ve Sahiller; Müstevfi Şerefeddin Osman Kırşehir bölgesi; Vezir Cemaleddin de Sivas, Kayseri yörelerinden sorumlu olacaklardı. Bu görevlilerin hepsini halisane niyetlerle Selçuklu ülkesine geldiler ve kendi bölgelerinde vergi toplama ile çeşitli mali düzenleme çalışmalarına başladılar. Ancak bir çok kez olduğu gibi bu defada ne istedikleri meblağ toplayabildiler ne de kanunları uygulayabildiler. Zira istedikleri meblağ çok yüksekti ve halkın ödeme gücünü aşyordu. Yeteri kadar vergi toplayamayan mültezimler bu kez zora başvurarak toplamayı denediler. Tabi ki bu uygulamada tepki ve şikayetlere neden oldu³⁹. Şikayetler sonucunda Gazan Han Kemaleddin Tiflisi'yi naiplik görevinden alarak yerine Mücireddin Emirşah'ı atadı Müstevfiliğe de Şerefeddin Abdurrahman getirildi. Diğer görevliler ise mansıplarını korudu. Ardından da iki taraf arasında yeni bir anlaşma yapıldı (698/1298). Buna göre vazifelilerin her biri Anadolu'daki 4 mali bölgenin kendine düşen kısmından altmışar tümen vergi toplayıp İlhanlı hazinesine gönderecekti. Böylece Anadolu'dan İlhanlı hazinesine yıllık 240 tümen veya 2.400.000 dinar para akacaktı. Ayrıca İlhanlı ordusunun ihtiyacını karşılamak için Anadolu'da üç bin çift öküzün sürdüğü büyük bir araziyi işleterek 300.000 tagar (çuval) zahire üretilmesi vazifesi de Selçuklu idarecilerine havale ediliyordu. Vergiler de eski usule göre toplanacaktı⁴⁰. Görünüşe göre İlhanlı yönetimi Anadolu'da vergi toplama yetkisini Selçuklulardan alarak kendi memurlarına vermiştir ve bundan sonra toplanan meblağ doğrudan İlhanlı hazinesine gönderilecektir. Kısacası Selçuklular mali alanda da bağımsızlığını kaybederek hızla çöküşe doğru gitmişlerdir. Selçuklu Sultanı bile artık birer maaşlı Moğol memuru durumuna düşmüştü. Öte yandan

³⁷ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 189-196; Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 614-615.

³⁸ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih, Tarih-i Mübarek-i Gazani*, s. 111-112, 117; Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 197-200; *Anonim Selçuknâme*, s. 67.

³⁹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 217-218.

⁴⁰ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 242-253.

yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere Moğollar'ın halka yüklediği mali mükellefiyetler de günden güne artacaktır.

İlhanlı idaresi tarafından devamlı düzenlemeler yapılmasına rağmen Anadolu'dan istenilen meblağ bir türlü toplanamıyor, sistem tutmuyordu. Çünkü arıza İlhanlı mali yapısındaydı. Devletin günden güne artan masraflarına, ordunun ihtiyacına bir de hanedan azalarının aşırı israfı eklenince para yetiştirmek mümkün olmuyordu. Gazan Han istediği sonuçları alamayınca bu kez Nizameddin Yahya'yı 699 (1299) yılı içinde Anadolu'ya gönderdi⁴¹. O da diğerleri gibi Anadolu'dan toplayabildiği kadar vergi toplayıp İlhanlı hazinesinin açıklarını azaltmak, dolayısıyla hükümdarının takdirlerini kazanmak düşüncesindeydi⁴². O yanına İranlı pek çok da görevli almıştı. Kendi masrafları için de Selçuklu ülkesindeki her bir çiftlik sahibi ona bir gümüş dinar nakit ödeyecekti. Yahya büyük bir ihtişam içinde Anadolu'ya geldi ve hemen icraatlara başladı. Konya'ya kadar yolu üzerindeki Erzincan, Sivas, Kayseri, Amasya gibi merkezlerde halktan kimde para bulduysa zorla hepsini aldı. Defterlerde 2-3 bin dinarlık geliri olan yerlerden 50.000 dinar aldı. Yarıktta çiftçilerden masraflar karşılığı sadece bir dinar isteyebileceği yazılı iken 10 dinar topladı. Hatta Selçuklu devlet adamlarını korkutarak (Başta Mucireddin Emirşah olmak üzere) gibi onlardan da yüklüce para sızdırdı. Halk büyük bir şaşkınlık ve çaresizlik içine düşmüştü ki Müstevfi Şerefeddin Abdurrahman onun yaptıklarını Gazan Han'a canı pahasına da olsa bildirme cesaretini gösterdi. Bunun üzerine Nizameddin Yahya Tebriz'e çağrılarak yargılandı ve suçlu görülerek idam edildi (699 Ramazan ayı, 1300 Mayıs ayı)⁴³. Bu şekilde Anadolu'da halk rahat bir nefes alabildi. Son hadise iltizam usulü iktisadi sistemin de başarısızlığını gözler önüne sermişti. Bir yandan halk bu sistemle büyük bir sıkıntı çekerken öte taraftan devlet de gelir elde edemiyordu.

Sonunda Gazan Han ülkede iktisadi sistemin yürümemesi, hazine açıklarının bir türlü kapatılamaması üzerine bu alanlarda köklü reformlar yapmaya karar verdi: 1300 tarihinden itibaren da uygulamaya başladı. Bunların başında vergi toplanmasının nasıl ve ne zaman olacağı hususundaki tatbiki gelir. Çıkarılan bir yarıktla vergilerin yılda bir defa ve arada mültezim gibi araçlar olmadan doğrudan ahalinin katkılarıyla toplanması benimsendi. Yani ahali vergisini ayni veya nakdi olarak devletin tesis ettiği depolara götürüp teslim edeceklerti. Ayrıca paranın ıslahı gerçekleştirilerek bütün ülke dahilinde tek tip sikke darbı usulü uygulamaya sokuldu⁴⁴. Bunların dışında alınan önemli bir karar da bütün İlhanlı ve tabi bölgelerin imar edilmesi yönündeki çalışmaları. Gerçekten de Gazan Han Horasan, İran. Azerbaycan ve Anadolu'da atalarının

⁴¹ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 257-258.

⁴² Bu türden pek çok mültezim İlhanlı hükümdarları tarafından ödüllendirilmişlerdir. Mesela Bağdad mültezimi olan Sadüddeve, iyi vergi geliri elde etmesi sonucu Argun Hanın vezirliğine kadar yükselmişti. Bak. Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, Destan-ı Abaka, s. 71-73.

⁴³ Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 258-270; Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*, *Tarih-i Mübarek-i Gazanî*, s. 124-125.

⁴⁴ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih*. II. s. 243-286 arasında geniş bilgi vardır. Ayrıca bkz. Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 370-381.

yaptıkları tahribatları açık yüreklilikle itiraf ediyor ve bundan sonra tahrip ettikleri yerleri imar etmelerinin gerektiğini söylüyordu. Bu amaçla çiftçilere bedava tohumluk dağıttı, tarım aletleri verdi. Bir arazi mamur olana kadar oradan vergi almayı kaldırdı ya da üç aşamada almaya başladı⁴⁵. Kentlere kervansaray, medrese, hangahlar yaptırırken köylere de mescid ve hamamlar yaptırmaya koyuldu⁴⁶. Ancak bütün bunlar onun 1304 yılı sonunda ölmesiyle yarıda kaldı. Halefi ve kardeşi olan Olcaytu onu izlemekte o kadar başarılı olamadı. Yine de Gazan Han'ın icraatları İlhanlılar'ı biraz olsun derleyip toplamış ve devletin 30 yıl daha yaşamasına imkan verdi. Türkiye Selçukluları da Gazan'ın Han'ın ıslahatlarından büyük ölçüde etkilenmiştir. Ünlü Vezir Reşidüddin "Mukatebât" adlı eserde, İsfahan'da halktan alınan Köpçür, Kılan ile bazı ürünlerdeki tamga vergisini kaldırdığını aynı uygulamayı yapmaları için Ceyhun'dan Anadolu'ya kadar bütün bölgelere yarlık gönderildiğini zikreder⁴⁷. Anadolu'da buna benzer bir vergi muafiyeti uygulaması Ebu Said Bahadır Han zamanında 1330 yılında görülmüştür. O yılda İlhanlı hükümdarı tarafından gönderilen yarlığa göre Ankara ahalisinden "Şomare-i Köpçür" yani hayvan sayım vergisi alınmaması emredilmektedir. Yine Kırşehir'deki Caca Bey Medresesi üzerinde bulunan İlhanlı dönemine ait olduğu anlaşılan kitabeye göre de ahalden bundan böyle tabgur, şihne ve sabun vergilerinin alınmayacağı zikredilir⁴⁸.

İlhanlıların Anadolu'da iktisadi alanda gerçekleştirdikleri yatırımlara gelince bu konuda Reşidüddin'in *Mukatebât* adlı eserinde ayrıntılı bilgi mevcuttur. Sivas halkına hitaben yazılmış 28. Mektup'ta Gazan Hanın kurduğu Darü's-Siyade'nin vakıf gelirlerinin vasiyet edildiği gibi kullanılmadığı ve vakıf mülklerine gerektiği gibi bakılmadığı hususunda şikayet alındığı, bunun derhal düzeltilmesi gerektiği belirtilirken⁴⁹, 29. Mektup'ta da Erzincan medreselerinden birine tayin edilen Mevlana Muhammed Rumi'ye hemen idraratın (maaş) bağlanması emredilmektedir⁵⁰. Bundan başka Fırat havzasında ziraat için sulama kanalları açarak Anadolu'nun çeşitli bölgelerinden göçürülen ahalinin buralarda ziraat yapması düşünülmüş ve bu uğurda çabalar sarf edilmiştir⁵¹. Ancak şunu unutmamak gerekir ki Moğollar Anadolu'da verdiklerinden fazlasını kat kat almışlardır.

Eserini 1340'ların başında yazan Hamdullah Kazvinî 'ye göre Anadolu'nun 60 civarında irili-ufaklı kenti olup yıllık vergi geliri 330 tümen idi⁵². Bu Gazan Han dönemindeki 240 tümenlik gelirden 90 tümen fazla görülüyor. Ancak kaynak Moğollar döneminde Anadolu'dan elde edilen bu gelirin geçmiş

⁴⁵ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih, Tarih-i Mübarek-i Gazani*, s. 352-356.

⁴⁶ Reşidüddin, *Camiü't-Tevarih, Tarih-i Mübarek-i Gazani*, s. 324-325.

⁴⁷ Reşidüddin, *Mukatebât*, (Yay. Muhammed Şefi) Lahor 1369, 34-35.

⁴⁸ W.Hinz, Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev.: F. İşıltan), Belleten XIII/52, (Ekim 1949), s. 775-780.

⁴⁹ Reşidüddin, *Mukatebât*, s. 156-157

⁵⁰ Reşidüddin, *Mukatebât*, s. 158-159.

⁵¹ Reşidüddin, *Mukatebât*, s. 244-245.

⁵² Hamdullah Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulûb*, (yay. G.L. Strange) Leiden 1913, s. 94.

dönemlere göre çok geri olduğundan bahseder. Zaten gelirlerin çoğu da Konya, Kayseri, Sivas, Harput ve Erzincan gibi birkaç büyük kentten elde ediliyordu. Diğer şehirler ise birer büyük kasaba mesabesindeydi⁵³.

1350 tarihli muhasebe defterinde ise Anadolu'nun geliri 300 tümene düşmüştür. Aşağıda zikredeceğimiz Anadolu'dan İlhanlı hazinesine giden gelir ile onun ne kadarının tekrar Anadolu'ya döndüğünü gösteren rakamlar Selçuklu devrini de aydınlatması açısından son derece önemlidir ve şimdiye kadar kullanılmamıştır. Buna göre Anadolu'nun geliri yıllık üç yüz tümen iken İlhanlı hazinesinin toplam geliri 2604 tümeni bulmaktadır. Yine bu gelirden 820 tümeni "mukarreriyeye" adı verilen yani sabit gider olmayıp yıldan yıla değişen oranlarda. seyyid, kadı, imam, şeyh, ulema, etibba, müderris ve elçi gibi devlette sosyal ve kültürel sahada hizmet edenlere ayrılmıştır. Geri kalan 1784 tümen ise emirler, divan mensupları, şehzadeler, askerler ve çok sayıdaki düşkünler arasında pay edilmektedir⁵⁴. Bu durumda İlhanlı devleti gelirlerin aslan payını askeri ve idari yöneticilerin aldığı görülmektedir. Anadolu'daki vaziyet daha da çarpıcıdır. 300 tümenlik gelirden ulema, şeyh, seyyid, kadı gibi zümrelere ayrılan para sadece 20 tuman iken askeri ve idari personel için 260 tümen ayrılmıştır⁵⁵. Buna karşılık, İlhanlı hakimiyetindeki diğer beldelerden Irak-ı Arab'da 250 tümenlik gelirden sosyal ve kültürel alanda hizmet edenler 57, idari ve askeri görevliler de 170 tümen almışlardır. Örneklerin en çarpıcı olanı ise Azerbaycan üzerinedir. Buradaki 260 tümenlik varidatın 120 tümeni idari ve askeri idareciler alırken bir o kadar da yani 120 tümenlik bir gelir kültürel sosyal ve dini alanlardaki görevlilere gidiyordu⁵⁶. Bu sebepten Tebriz o çağ da bir ilim ve kültür merkezi haline gelmişti⁵⁷. Anadolu ise kullanılmak üzere ayrılan miktarın az olması sebebiyle bu sahada gerilemiştir. Ayrıca yukarıdaki rakamlar İlhanlılar'ın Anadolu'yu daha çok askeri bir alan gördüğünün de açık delilidir.

B) Ticari ilişkiler

Tarihin her döneminde uluslararası ticaret yollarının da geçtiği önemli bir mekan olma özelliğini korumuş olan Anadolu bu hususiyetini Selçuklu döneminde de devam ettirmiştir. Bu dönemde Çin'den başlayarak, sırasıyla Türkistan ve İran üzerinden gelip buradan Erzurum, Erzincan, Sivas, Kayseri, Konya yoluyla Antalya'ya kadar uzanan ünlü ipek yolunun en Batı kolunu Anadolu teşkil ediyordu. Bundan başka Kuzey'in Rus-Alan ve Alman kentleri ile Güney'in o dönemdeki zengin Bağdad, Şam, Halep ve Musul gibi şehirleri

⁵³ Mesela Erzincan'ın hasılatı 33 tümen ve 2500 dinar, Harput'un 25 tümen idi; Ünlü Türk tarihçisi Z. Velidi Togan ise bir makalesinde, Moğol hakimiyetinin İran ve Anadolu'nun iktisaden yükselmesine ve zenginleşmesine sebep olduğunu yazar. Bkz. Z. V. Togan, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I (1931), s. 15.

⁵⁴ Abdullah Kiya Mazenderani, *Risale-i Felekiyye*, (yay. W. Hinz), Wiesbaden 1952, s. 161-166.

⁵⁵ Mazenderani, *Risale-i Felekiyye*, s. 170.

⁵⁶ Mazenderani, *Risale-i Felekiyye*, s. 170.

⁵⁷ K. Jahn Tebriz, "Doğu ile Batı Arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (Çev.: İsmail Aka), T.A.D. XIII/24, 1979-80, s. 58-59

arasındaki ticarete Selçuklu ülkesi bir konaklama ve buluşma yeri idi. Yine Avrupa üzerinden Balkanlara oradan da İstanbul, Eskişehir, Afyon, Konya, Antakya ve Halep'e kadar uzanan tarihi yolun önemli bir kısmı Anadolu hudutları içindeydi⁵⁸.

Türkiye Selçukluları Anadolu'nun bu konumundan istifade ile zenginleştiler, refah seviyesi yüksek bir konuma eriştiler. Onların geleneksel politikaları diğer ülkelerle ticaretin geliştirilmesi yönünde olmuştur. Bu meyanda, limanları yoluyla önemli birer ticaret merkezleri özelliği arzeden Antalya ve Sinop kentleri fethedilmiş, dönemin İtalyan cumhuriyetlerinden Venediklilerle anlaşmalar imzalanarak ticaretin gelişmesine katkıda bulunulmuştur⁵⁹.

İbn Bibi'den öğrendiğimize göre ünlü Sultan Alaeddin Keykubad Sudak, Kilikya ve Frank korsanlarına karşı büyük ölçüde Selçuklu ticaret yollarını baltaladıkları için sefer yapmıştır⁶⁰.

Moğollar'ın Anadolu'yu istila edip Selçukluları tabiyeti altına aldığı 1243 Köseadağ Savaşı'ndan sonra da ülke ticaretindeki gelişme trendi devam eder. Fakat bu ticaretin yönü farklıdır ve daha çok yabancılar yararlanır. Fransa kralı olup Haçlı seferleri sırasında Suriye'ye kadar gelmiş bulunan IX. Louis, hatıratında 1248 yılı olaylarını anlatırken Türkiye Selçukluları'nın o dönemdeki zenginliği, ihtişamı ve gücü karşısındaki hayranlığını gizleyemez⁶¹. 1255 yılında Anadolu'dan geçen Rubruck ise Selçuklu başkentinde ticaret yapmak için gelen Venedik ve Cenevizli tacirlere rastlamıştır⁶². Moğollar'ın Çin'den Anadolu'ya kadar uzanan ipek yolunun kontrolünü elinde tutmaları yol güzergahındaki ticari faaliyetleri yeniden canlandırmış, olumlu etkileri de Selçuklu ülkesinde hissedilmiştir. Bu dönemde daha çok Latinler tarafından kullanılan ve Akdeniz kıyısındaki Ayas'dan başlayıp Sivas, Erzincan, Erzurum üzerinden Tebriz'e giden yol çok büyük önem kazanmıştır⁶³. Bu yol üzerindeki Anadolu şehirleri adeta altın çağlarını yaşamışlar ve İlhanlılar buraları dini ve kültürel yapılarla süslemişlerdir.

Selçukluların Hülagu Han ile başlayan İlhanlı hakimiyeti döneminde de ticari faaliyetler durmadı. Ancak onların zaman zaman müdahalesiyle karşı karşıya kalındı. İlhanlı idaresi Memlük tüccarları ve ticari mallarının Anadolu'dan geçmelerine müsaade etmek istemiyorlar, zorluk çıkarıyorlardı. Aynı şekilde de Selçuklu tacirlerinin de Memlük ülkesine gitmelerini

⁵⁸ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 278 vd.

⁵⁹ Osman Turan, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 2. Baskı, Ankara 1988, s. 139-146; Türkiye-İtalya İlişkileri için bkz. Şerafettin Turan, *Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990, s. 96-126.

⁶⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 302-305.

⁶¹ John de Jonville, *Cronicles of the Crusades*, London 1848, s. 386-387.

⁶² W. Rubruck, *The Journey of the William Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55*, (yay. W. Rockhill), London 1900, s. 276-277.

⁶³ Z. V. Togan, Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti THITM, I (1931), s. 16-17.

yasaklamışlardır⁶⁴. Bununla birlikte biz Selçuklular'ın Mısır'la ticarete devam ettiklerini biliyoruz. 1260'lı yıllarda Selçuklu ülkesine uğramış olan İbn Said, Muğla limanlarından Mısır'a kereste ihraç edilmekte olduğundan bahseder⁶⁵. Buna karşılık Mısır'dan baharat, şeker ve bazı kumaşlar ithal edilmekteydi. 1289 yılında İskenderiye-Alaiyye arasında yük taşıyan Cenevizliler'e ait ticari bir gemi korsanları tarafından Alaiyye yakınlarında ele geçirilmişti⁶⁶. Öte yandan 1274 yılından beri Sivas'ta bir Ceneviz konsolosluğunun mevcut olduğunu biliyoruz⁶⁷. Bütün bunlar İlhanlı hakimiyeti döneminde de Anadolu'da ticaretin yaygın bir şekilde sürdüğünü göstermektedir. Ancak bu dönemin farklılığı ticareti yapanların Türk değil daha çok Venedik ve Ceneviz gibi Latin menşeli olmalarıdır. Moğol siyaseti Latinlere Yakın-Doğu ve Anadolu'da yapılan yerli ve uluslararası nitelikteki ticarete hakim olma fırsatını verdi. Selçuklu ticaret erbabı ise -kendi devletlerinin desteğinden yoksun olarak- Latin tüccarlarla rekabet edemeyerek silinmişlerdir. Halbuki daha Alaeddin Keykubat zamanında deniz aşırı beldelerden Kıbrıs, Mısır ve Kele ile ticaret yapan yerli Selçuklu tüccar zümresi vardı ve o dönemlerde Sultanlar onların her türlü problemlerine yardımcı olmaktaydılar⁶⁸. Moğollar tarafından Anadolu'nun yerli ticaret erbabının etkisizleştirilmesinin sıkıntıları Osmanlı İmparatorluğuna da yansımıştır. Onlar Türkiye Selçuklularından miras kalan bir çok müessese ile tecrübeli devlet adamlarından istifade ederken ticari alanda böyle bir tüccar zümresi mevcut olmadığı için çok sıkıntı çekmiş, ticari faaliyetleri Venedik, Ceneviz sonra da Fransız, İngiliz, İspanyol tacirlere teslim etmek zorunda kalmışlardır.

İlhanlılar döneminde Anadolu önceki dönem gibi ihraç ürünleri yönünden oldukça zengindi. Bunlar arasında madenler, şap, buğday, at, sığır, koyun, meyve, narenciye hali, kilim ve kumaşları sayabiliriz. 1272 yılında Selçuklu ülkesinden geçen seyyah Marco Polo burada çok iyi cins atlar, halı, kilim ve kumaşların üretildiğini yazar. Ayrıca bu dönemde Ayas'ın yabancılar için Anadolu'ya açılan bir kapı olduğu buraya gelen Ceneviz ve Venedikli tacirlerin iç bölgelere hatta Tebriz'e kadar uzandığı da zikredilir. Mukabilinde de İran üzerinden Anadolu'ya giren tüccarlar mallarını Ayas'a getiriyor ve buradan dış ülkelere pazarlıyorlardı⁶⁹.

Siyasi gelişmelerin Anadolu'da da ticareti doğrudan etkilediğine şahit oluyoruz. 1266 yılında Pervane Muineddin Süleyman iktidarı ele geçirip istikrarı sağladıktan sonra Frengistan (Avrupa), Kıbrıs, Mısır, Kilikya Ermenileri ve Altın Ordu canibinden elçiler ve tüccarlar gelmişler ve ülkede ticari faaliyet

⁶⁴ İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, s. 146.

⁶⁵ Ebu'l-Fida, *Takvimü'l-Buldân*, (Farsça çev. A. Muhammed Ayetî), Tahran 1329, s. 131-132.

⁶⁶ W. Heyd, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975, s. 160.

⁶⁷ Togan, *Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti*, s. 17.

⁶⁸ Bkz. İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 302-306.

⁶⁹ Marco Polo, *The Book of Marco Polo*, (ed. E. Yule), London 1927, s. 41-43; Turan, Ş., *Türkiye-İtalya İlişkileri*, s. 126-128.

birden canlanmıştı⁷⁰. Buna benzer bir şekilde gelişme İlhan Ahmed Teküdar devrinde yaşanmıştı. O Mümlüklerle barış yapmak için çaba sarfettiği sırada iki taraf arasında yumuşayan ortamdan dolayı bölgede birden bire ticari faaliyetler artmış, Anadolu'da bundan nasibini almıştı⁷¹. Keyhatu devrinde ise "Çav" adlı kağıt paranın tedavüle çıkarılması sonucu bütün ticari faaliyetler durmuş, tüccarlar İlhanlı ülkesi ve Anadolu'ya uğramadan Şam'a gitmeye başlamışlardı⁷². Gazan Han ise ticari mübadeleyi ülkede yaygınlaştırmak için para ve ölçülerin ayarını düzelterek her yerde tek tip olmalarını sağlamıştır. Ayrıca bu amaçla kervansaraylar da inşa ettirmiştir⁷³. Marko Polo İlhanlılar'ın başkenti olan Tebriz'in bölgenin en büyük ticaret merkezlerinden biri olduğunu Hindistan, Musul, Bağdad, Hürmüz, Venedik ve Ceneviz'den hülasa dünyanın dört bir yanından gelen tacirlerin kentte buluşup mallarını sattıklarını yazar⁷⁴. Bu dönemde büyük ticaret merkezleri İstanbul ve Tebriz arasında bulunan Anadolu bu uluslararası alış-verişten nasibini alacaktır. Ancak kazancın Selçuklu toplumuna ne ölçüde yansıdığı malum değildir. 1340'larda ki bir muhasebe defterine bakarsak bu kazançtan en çok Anadolu'nun Doğu'sunun istifade ettiğini görürüz. Öyle ki ülkedeki toplam 330 tümenlik gelirin 100 tümeninden fazlasını Erzincan (33,2 tümen), Erzurum (22,2 tümen), Harput (21,5 tümen), Niksar (18,7 tümen) ve Kayseri (14 tümen) gibi doğu vilayetleri sağlıyordu⁷⁵. Buna bir de miktarı verilmeyen ancak en az 30 tümen vergi ödeyebileceğini tahmin ettiğimiz Sivas'ı eklersek vaziyet tüm çıplaklığı ile ortaya çıkar. Bu da gösteriyor ki Anadolu'nun doğusu İlhanlı döneminde çok parlak bir ticari ve iktisadi inkişafa sahne olmuştur.

1291 yılında Akka'nın Memlükler'in eline geçmesi ile Akdeniz ticareti Batı Anadolu sahillerine kaydı. Bölgede birdenbire büyük ve canlı bir ticari faaliyet yaşanmaya başladı. Aynı zamanda bu olay yörede çok sayıda Türkmen Beyliği'nin kurulup gelişmesine de hizmet etti. Ticaretin getirdiği nimetten yararlanmak isteyen bu gözü pek insanlar kısa zaman da bölgeye hakim olarak Batılı tüccarlara anlaşmalar imzaladılar. 1300'lerin başında imzalanan bu anlaşmalara göre Batılı tacirler Anadolu'dan köle, zahire, balmumu, deri ve şap ithal ederken yanlarında getirdikleri tekstil, şarap ve sabunu pazarlıyorlardı⁷⁶. Batı Anadolu'daki beyliklerin birden gelişip içlerinden biri olan Osmanlıların bir cihan devleti olmasında bu ticaretin rolü büyük olmuştur.

Buna karşılık İlhanlılar da Batılılar ile ticari ilişkilerini sürdürdüler. Cenevizliler 1304'de Tebriz'de bir konsolosluk açma yetkisi ile beraber ticari alanda da imtiyazlar elde ettiler⁷⁷. Bu sayede Batılı tüccarlar İlhanlı ülkesine

⁷⁰ İbn Bibi, *el-Evâmirül-Alâiyye*, s. 650.

⁷¹ Ebu'l-Fereç, *Tarih*, II, s. 611.

⁷² Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr*, s. 234.

⁷³ Bkz. *Gazanın Islahatları* bölümü, Erdem, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri*, s. 377-390.

⁷⁴ Polo, *The Book of Marco Polo*, s. 74-5.

⁷⁵ Hamdullah Kazvîni, *Nüzhretü'l-Kulûb*, s. 94-98.

⁷⁶ Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Aydın (1300-1415)*, Venice 1983, s. 160-170.

⁷⁷ Togan, "Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", s. 17.

gitmeyi sürdürdüler. 1333 yılında Tebriz'e uğrayan İbn Batuta, kentin hâlâ dünyanın en büyük çarşılarına sahip ve her türlü eşyanın alım satımının yapıldığı bir merkez olduğunu zikreder⁷⁸. Ancak bu durum çok uzun sürmeyecektir. 1335'den sonra İlhanlı Devleti'nde başlayan karışıklıklar ticareti de etkileyecek Batılı tacirler Marco Polo'nun yaptığı gibi Çin'e değil İran'a bile gitmekte zorlanacaklardır. Bu bakımdan Anadolu'nun Batı sahilleri daha bir önem kazanarak ülkede başlayan yeni tarihsel dönemin asıl mekanı olacaklardı.

Selçuklular ile İlhanlılar arasındaki doğrudan ticari ilişkilere gelince; buğday, at ve koyun Anadolu'dan gidiyordu⁷⁹. Ayrıca Mardin'in nar ile üzüm ve kavunları; Erzincan'ın ipekli, kadife, sıkarlet kumaşları ile Anadolu'nun diğer yerlerinden gelen kumaşlar İlhanlı sarayını süslüyorlardı⁸⁰. Bundan başka Moğollar Anadolu'daki bilhassa gümüş madenlerinin işletilmesini tekellerine almışlardı. Kaynağın belirttiğine göre o dönemde Selçuklu ülkesinde üç yerde gümüş işletilmekteydi. Bunlar Niğde ile Adana arasında Toros eteğindeki Lülüve (Ulukışla), diğeri Amasya yakınlarındaki Maden-i Gümüş Pazar öbürü de Bayburt'tur⁸¹. Hamdullah Kazvinî, Lülüve'deki gümüş kalitesinin İran'da bile olmadığını yazar⁸².

Sonuç olarak Türkiye Selçuklu-İlhanlı ilişkilerinin daha çok iktisadi alanda yoğunlaştığını ve bu düzlemde gelişen olayların siyasi, sosyal ve kültürel sahalarındaki münasebetleri şekillendirdiğini söyleyebiliriz. Diğer bir deyişle, Moğollar, Anadolu'ya daha çok iktisaden ilgi duymuşlar, uyguladıkları emperyal politikalar ile de ülkeyi ve halkını sömürmüşlerdir.

Moğolların uyguladıkları iktisadi politikaların Türkiye Selçuklu ve dolayısıyla Anadolu tarihinde kalıcı siyasi ve toplumsal sonuçları olmuştur. Bu oluşumun başlangıç noktası ise Türkiye Selçuklu devletinin zayıflaması ile ortaya çıkarak idari ve mali yapıyı ele geçiren ülkenin kaynaklarını Moğollara peşkeş çeken Pervane Muineddin Süleyman'ın şahsında bütün özelliklerinin temsil edildiği hükümet dönemidir. Bu dönemin en kalıcı hususiyeti, Anadolu'daki toplumsal ayrışmaların keskinleşerek yeni renklere bürünmeleri olmuştur. Türkmenler ve ahiler bu ayrışmada en belirgin güçler olarak karşımıza çıkar.

Tarihsel dönüşümün hız kazandığı ikinci safha ise, yine Moğolların Selçukluları ve Anadolu'yu yerli despot bir rejim ile yönetmenin faydalı olmadığını anlayıp, doğrudan yönetim yolunu tercih etmeleri ile yaşanmıştır. 1280'li yıllarda başlayan bu yeni süreçte toplumsal ayrışma daha da hız kazanmış, hatta kopmalar başlamıştır. Toplumsal parçalanma ile meşruiyetini

⁷⁸İbn Batuta, *Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garaibi'l-Emsâr* (Terc. Şerif Paşa) İstanbul 1290. (Sadeleştiren M. Çevik), İstanbul 1983, s. 159.

⁷⁹el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, Anadolu ile ilgili bölüm (Yay. F. Taeschner), Leibzig 1929, s. 19-20.

⁸⁰Reşidüddin, *Mukâtebât*, s. 185-207.

⁸¹el-Ömeri, *Mesâlikü'l-Ebsâr*, s. 20.

⁸²Hamdullah Kazvinî, *Nüzhetu'l-Kulüb*, s. 202.

kaybeden “Selçuklu Devleti” sona ererken, ana gövdeden ayrılan bazı zümreler yeni fakat küçük siyasi teşekküllere zemin hazırladılar. Anadolu’da *tevaif-i müülük* adı verilen yeni bir dönem başladı. Bu dönemin ürünlerinden olan Osmanlı Beyliği, zamanla Selçuklu toplumsal parçalarının en dinamik unsurlarının (Türkmenler, Ahiler, Mistikler) önemli bir kısmını bir araya getirerek büyük bir siyasi örgütlenmenin temelini attı⁸³.

Ticari alanda da diyebiliriz ki, Moğollar gelmeden önce Anadolu’da mevcut olan yoğun ticari faaliyetler daha sonra da sürdü. Ancak ticaret yollarının güzergahları ile devlete getirdiği kazançlarda bazı değişimler yaşandı. İlhanlı merkezine yakın olan Anadolu şehirleri bu zamanda büyük bir gelişme gösterdi. Buna karşılık XIV. asrın başlarında Batı Anadolu sahillerinde Akdeniz (Levant) ticareti yeniden canlanınca bölgede alternatif güçler ortaya çıktı. İlhanlılar yıkılıncaya kadar İran, Doğulu ile Batılı tüccarların buluştuğu bir ticari saha oldu. Selçukluların ticaretten aldıkları pay önceki döneme göre nispeten az idi.

Kaynakça

- Abdullah Kiya Mazenderanî, *Risale-i Felekiyye*, (yay. W. Hinz), Wisbaden 1952.
- Abul Farac, *Tarih*, (çev. Ö. Rıza Doğrul), Ankara 1950.
- Ahmed Eflâkî, *Ariflerin Menkibeleri*, (çev. T. Yazıcı), İstanbul 1973.
- Akdağ, Mustafa, *Türkiye’nin İktisadi ve İçtimai Tarihi 1243-1453*, İstanbul 1995.
- Alâeddin Atamelik Cüveynî, *Tarih-i Cihan-Güşâ*, (yay. Mirza Muhammed Kazvinî) II, London 1937 (Türkçe çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 1988).
- Barthold, V., “İlhanlılar Devrinde Mali Vaziyet”, *Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası*, I(1931).
- Cahen, Cl, *Osmanlılardan Önce Anadolu’da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran) İstanbul 1979.
- Ebu’l-Fida, *Takvimü’l-Buldân*, (Farsça çev. A. Muhammed Ayetî), Tahran 1329.
- el-Ömeri, *Mesâlikü’l-Ebsâr*, Anadolu ile ilgili bölüm (Yay. F. Taeschner), Leibzig 1929.

⁸³ Konu ile ilgili münakaşalar için. Fuad Köprülü’nün *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluşu*, Paul Wittek’in *Osmanlı İmparatorluğu’nun Doğuşu* ve Halil İnalcık’ın *Osmanlı İmparatorluğu’nun Kuruluş Sorunu* adlı eserlere bakılabilir.

- Erdem, İlhan, *Türkiye Selçuklu-İlhanlı İlişkileri (1258-1308)*, Ankara 1995, Basılmamış Doktora Tezi.
- Hamdullah Kazvinî, *Nüzheti'l-Kulûb*, (yay. G.L. Strange) Leiden 1913.
- Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, (çev. E. Ziya Karal), Ankara 1975.
- Hinz, W., Ortaçağ Yakın Şarkına Ait Vergi Kitabeleri, (Çev.: F. Işıltan), Belleten XIII/52 (Ekim 1949).
- İbn Batuta, *Tuhfetu'n-Nuzzâr fî Garaibi'l-Emsâr* (Terc. Şerif Paşa) İstanbul 1290. (Sadeleştiren M. Çevik), İstanbul 1983.
- İbn Bibi, *el-Evâmîrül-Alâiyye fî Umûri'l-Alâiyye*, (yay. Adnan Erzi), Ankara 1956.
- İbn Şeddad, *Baybars Tarihi*, (çev. M. Şerafeddin Yaltkaya), İstanbul 1941.
- Jahn, K., Tebriz, "Doğu ile Batı Arasında bir Ortaçağ Kültür Merkezi", (Çev.: İsmail Aka), T.A.D. XIII/24, 1979-80.
- John de Jonville *Cronicles of the Crusades*, London 1848.
- Kaymaz, Nejat, *Pervane Muineddin Süleyman*, Ankara 1970.
- Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsameretü'l-ahbâr ve Müsâyeretü'l-ahyâr*, (yay. Osman Turan), Ankara 1944.
- Lehmann, Bruno, *Die Nachrichten des Nikatas Choniates, G. Akropolites und Pachimeres über die Selcuqen in der Zeit von 1180 bis 1220*, Leipzig 1939.
- Marco Polo, *The Book of Marco Polo*, (ed. E. Yule), London 1927.
- Residüddin Fazlullah Tabib, *Camii't-Tevârih*, (yay. Behmen Kerimî), Tahran 1338
- Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı-Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, 4. Baskı, İstanbul 1997.
- Reşidüddin, *Mukatebât*, (Yay. Muhammed Şefi) Lahor 1369.
- Tarih-i Ali Selçûk (Anonim Selçuknâme)*, (yay. F. Nafiz Uzluk), Ankara 1952.
- Togan, Z. Velidi, "Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası**, I (1931).
- Togan, Z. Velidi, Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadi Vaziyeti THITM, I (1931).
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 1983.
- Turan, Osman, *Türkiye Selçukluları Hakkında Resmi Vesikalar*, 2. Baskı, Ankara 1988.

Turan, Şerafettin, *Türkiye İtalya İlişkileri I, Selçuklulardan Bizans'ın sona Erişine Kadar*, İstanbul 1990.

W. Rubruck, *The Journey of the William Rubruck to the Eastern Parts of the World 1253-55*, (yay. W. Rockhill), London 1900

Zachariadou, Elizabeth, *Trade and Crusade, Venetian Crete and the Emirates of Menteshe and Adın (1300-1415)*, Venice 1983.